

Számok és struktúrák

Glósz József: Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében.

Budapest, L'Harmattan, 2014. 335 oldal.

Nem állíthatjuk, hogy az érdeklődés homlokterében álló témát választott Glósz József, amikor a 19. század első évtizedeinek gabonakereskedelméről írt könyvet. A reformkor politikai eseményei mellett a korszak gazdasági folyamatai hagyományosan jóval kevesebb fényt kapnak. Holott mára már egyértelmű, hogy nem kevésbé izgalmas ennek a területnek a kutatása sem: az átmeneti helyzet, a feudális önellátás és a piacra termelés struktúrái közötti viszonyok tanulmányozása számtalan új eredményt hozhat, illetve hozott már eddig is. Ebbe a körbe tartozik Kaposi Zoltán munkásságának meghatározó része¹ és Horváth Gergely Krisztián alapvető munkája.² Hozzájuk hasonlóan Glósz József korábbi vizsgálatai is számos olyan kérdést érintettek, amelyek lényegesek a gazdasági folyamatok kutatásában,³ és nincs ez másként a gabonakereskedelemtől írott jelen munkája esetében sem.

A korszak Magyarországnak gazdaságában a gabona szerepe kiemelkedő volt, és nem is hasonlítható semmilyen más produktum fontosságához, nem mellékesen a mindennapi megélhetés egyik fő forrásának számított. A gabonával gyakorlatilag a társadalom minden rétege kapcsolatba került még az előállítás szintjén is, és a kereslet is állandó volt iránta. Ezt a tulajdonságát ráadásul úgy is megőrizte, hogy a mennyisége és az ára időben jelentősen hullámzott. A gabona kereskedelmének vizsgálata ebből adódóan azt ígéri, hogy nem maradunk a terméseredmények és átlagok adatsorainál, hanem annál egy jóval átfogóbb és komplexebb képpel fogunk gazdagodni a korszakról. A szerző megfogalmazását idézve, „[a] tanulmány elsősorban a gabonakereskedelem területi struktúráit és működési mechanizmusait igyekszik feltárni” (17). Glósz Józsefet nem a kon-

¹ A teljesség igénye nélkül: Kaposi Zoltán 2003: A tradicionalizmustól a modern gazdaságig. Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848. *Korall* (4.) 11–12. 135–163; Kaposi Zoltán 2013: Kísérletek a dél-dunántúli gazdaság fejlesztésére a 19. század első felében. In: Kriston Vízi József (szerk.): *Ember – táj – természet – alkotás. Dél-Dunántúli dolgozatok. Tanulmányok Dr. Szőke Sándor emlékére. Füzesgyarmat 1932–Dombóvár 2005.* Dombóvár, 185–205.

² Horváth Gergely Krisztián 2013: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Budapest.

³ Csak néhány példa: Glósz József 1987: Kapitalizálódás, tőkekepződés a Tolna megyei középbirtokos nemesség körében (1830–1867). In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 1.) Salgótarján, 287–296; Glósz József 2003: Zsellérek és töredékkelkes jobbágyok a munkaerő- és árupiacon a 19. század első felében. In: Sasfi Csaba (szerk.): *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18–20. században.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 10.) Salgótarján, 185–196.

junktúrák érdeklik, hanem a súlypontok és a hosszú távú folyamatok. Utóbbiak, illetve a konjunktúrák nem a braudeli ciklusok időtartamát követik, annál jóval rövidebb időszakokat ért alattuk a szerző, különösen mivel számára a terméseredmények keresletet és kínálatot befolyásoló hatása az igazán érdekes. A téma rendszerszintű megközelítése egyéb előnyöket is nyújthat: „A struktúrák elemzése segíthet az adekvát források hiányában csak részlegesen feltárható gazdasági kapcsolatrendszer feltérképezésében, hiszen az egy organikus, egyes komponenseit kölcsönösen feltételező folyamat eredményeként formálódott” (44).

Az évkörnek kiválasztott és a címben is szereplő „19. század első fele” – ami a szövegben (17) egy ennél hosszabb időszakra, 1770–1850-re módosul – elég nagy intervallumot fog át ahhoz, hogy dinamikus képet lehessen rajzolni a választott témáról. Annál is inkább, mert ebben az átmeneti korszakban egyszerűen lehet tanulmányozni a „feudális árucseré és a modern kereskedelem” (17) jellemzőit, sőt ezen túl még a kettő kapcsolatának alakulását is fel lehet tárni. „Hiány és felesleg, kereslet és kínálat között közvetítve a piac hatékonyabbnak bizonyult az abszolutisztikus bürokráciánál. Dolgozatunk arra vállalkozik, hogy a kereskedelem legegységesebb tényezőit számba véve vázolja fel a gabonakereskedelelem lehetőségeit, alkalmazott eszközeit és a társadalomra gyakorolt hatását” (18). Glósz József végig a piaci logika mentén építi fel munkáját, és ez a megközelítés mindig izgalmas vállalkozásnak tűnik egy olyan világban, amelyik valamiféle átmeneti állapotban él az önellátó és a piacra termelő gazdálkodás között.

A téma megközelítésének legnagyobb akadálya a sanyarú forrásadottság, ezért különösen innovatívnak kell lennie annak, aki kielégítő válaszokat szeretne találni a kérdéseire. Narratív források alig-alig akadnak, ahogyan konkrét, kifejezetten a problémára fókuszáló statisztikákat is nehéz fellelni, így már a források összegegybeválogatása is jelentős feladatot jelent. Az 1767-es úrbéri felmérés vagy az 1828-as összeírások biztosítják az ismertebb alapokat, majd a különböző birtokgazdálkodási források mellett olyan, egészen speciális anyagokból is információkat tudott nyerni a szerző, mint a folyami szállítások mennyiségének megállapításához segítséget nyújtó hídfelnyitási naplók. Dolgozott egyéb közigazgatási iratokkal is, és nagy segítséget jelentettek az akkoriban megszaporodó, számos sajtóorgánium által rendszeresen közölt piaci árjegyzékek is. Talán csak annak kapcsán marad hiányérzetünk, hogy a példamutatóan nagyszámú levéltári forrás között az egyik megye – a szerző szűkebb pátériája, Tolna – némileg felülreprezentált, más comitatusok anyaga viszont csak jóval gyérebben jelenik meg a könyvben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád és Zala). Ennek az eltérésnek különböző okai lehetnek, de a szerző nem teszi világossá, miért pont ezek a megyék kerültek a célkeresztbe, amit azért egy országos szintű vizsgálatnál hasznos dolog előre leszögezni.

A kötet súlypontjai egybevágóan a fejezetcímeikkel és egyben megrajzolják a gabonakereskedelem feltárásának pályáját: hiány és felesleg, ezek kiegyenlítése, fogyasztás, termény- és árucseré, illetve a csere szereplői, valamint a gabonapiac kereskedelmi központjai.

A startkő, amelyről Glósz József elindul, Magyarország gabonaexport-kapacitása, amelyhez első lépésben az ország mezőgazdaságilag hasznosított területét veszi számba. Ezt a kérdést már többen megvizsgálták, a szerző tehát nem halad járatlan utakon, de így is több esetben sikerül megcáfolnia vagy korrigálnia a szakirodalom korábbi megállapításait (például a termőterületek mérete kapcsán). Van, amit azonban ő sem tud meghaladni: a forrásadottságok miatt alapvetően az 1850-es állapotokat lehet többé-kevésbé felmérni, míg a korábbi időszakokra már csak ezekből a számokból lehet retrospektíven következtetni. Márpedig 1850 nem feltétlen tükrözi megközelítőleg sem az 1770-es állapotokat. Az ebből eredő bizonytalansággal Glósz József is tisztában van (21), de a források hiányán ő sem tud segíteni. A mű hangsúlya éppen ezért igazából a 19. század első felére helyeződik.

A termőterület felmérését követően adja magát, hogy a termésátlagok kiszámítása következzen. Ez újra felveti a forrásokból adódó nehézségeket: egy-egy év adataiból kell hosszabb távú elemzéseket levezetni, vagyis statikus állóképekből kell(ene) dinamikus folyamatot szerkeszteni. Glósz József azonban a mostoha lehetőségek ellenére szívósan építi fel elemzését, és ez az alapos, kristálytiszta elemző módszer jelenti a könyv talán legnagyobb értékét.

Az 1784–1787-es kataszteri vizsgálat szórványosan megmaradt adatai alapján többen is megpróbálkoztak már annak kiszámításával, hogyan változott a mezőgazdasági művelés alá vont területek nagysága a következő ötven-hatvan év során. Ezek alapján, főként Kaposi Zoltán kutatásait figyelembe véve (20) és mások (Peter Kriedtke, Orosz István, Günther Roth) munkáit revideálva Glósz is nagyjából 50%-os szántóföld növekedést állapít meg. Ennek az adatnak a segítségével ki lehet számolni a gabonatermelés növekedését is, az így kapott eredményeket pedig több európai ország átlaghozamával összevetve Glósz finomítja az elmaradott magyar mezőgazdaság narratíváját: a szerző szerint nagyjából 12–20%-os lehetett a különbség a kontinentális Európa értékeivel összevetve Magyarország kárára. Ez persze kétségekívül valódi lemaradás, de nem olyan súlyos, mint ahogy azt mások gondolták. A szántók mennyiségének növekedésével párhuzamosan a gabonatermelés volumene is növekedett: a 19. század elejének 75 millió pozsonyi mérős hozama a század közepére elérhette a 110 millió mérőt (Erdély nélkül), ami nagyjából megfelel az extenzív terjeszkedésből eredő értéknek.

Adódik a kérdés: mi válthatta ki a termőterület növekedését. Általában az exportlehetőségekkel, vagyis az Osztrák Birodalom más területeinek egyre fokozódó keresletével szokták indokolni a magyarországi gabonakonjunktúrát. Glósz József azonban egy egészen más koncepciót vázol fel: a növekedés hátterében a belső kereslet növekedését véli felfedezni. Véleménye szerint a napóleoni háborúk felfutását követően az osztrák igények csak a dekonjunktúrának nevezett, egészen az 1830-as évekig tartó időszak után lendítették fel újra az exportot. A dekonjunktúra a legjobb esetben is valamiféle stagnálást, de még inkább a termelés visszafogását kellene, hogy jelentse, ám a számok nem ezt mutatják, mert Glósz szerint a belső kereslet felszívta a többletet. Azt a többletet, amelynek egyik

részét a dekonjunktúra lezuhanó, alacsony árai miatt már belföldön is képesek voltak megvásárolni. A másik részét pedig maguk a termelők fogyasztották el, mivel eladni nem minden esetben volt érdemes. Vagyis Glósz szerint a külső piacok elvesztése létrehozta, jobban mondva felpörgette a belső piacot és fogyasztást.

A szerző gondolatmenetét tovább követve a termelés után a következő alfejezet a fogyasztás kérdését veszi szemügyre. Ha az a kiindulópontunk (39), hogy az ország nettó gabonaexportőr, akkor nem légből kapott a feltételezés, hogy a hazai gabonatermelésnek a belső keresletet vagy legalábbis annak nagyobbik részét is ki kellett elégítenie: „bizonyosnak látszik, hogy az éves terméshozam [a 19. század második felében – S. Sz.] összességében fedezte a lakosság szükségleteit, sőt szerény, mintegy 5%-os export árufedezetét is biztosította” (43). Mivel a lépték még országos szintű, itt is átlagokkal számol a szerző. Öt pozsonyi mérőnyi fogyasztást rendelve egy-egy lakoshoz kiderül, hogy ha az export dokumentált számait levonjuk a hazai termésmennyiségekből, a maradék nem volt elegendő az ország lakosainak; mivel azonban permanens éhínségekről nem tudunk, nyilvánvalóan megoldották valahogyan a kérdést. Glósz József rendkívül alapos elemzést készít a megyék gabonafeleslegéről és -hiányáról a comitatusok lakosságszáma és az átlagos, ötmérőnyi gabonafogyasztás, illetve a megyék gabonatermesztése alapján az 1840-es és 1850-es évekre. Ha a rendelkezésre álló terméseredményeknek és a lakosság fogyasztásának összevetése negatív eredményt adott, vagyis az adott megye nem tudta kielégíteni gabonából a saját szükségleteit, vásárolhattak gabonát a fölösleggel bíróktól, például Békés, Csanád vagy Csongrád megyéből. A probléma azonban az, hogy a pozitív eredményű megyékhez képest sokkal több a hiányt felmutató vármegye: az 1840-es években országosan mintegy 8,6 millió pozsonyi mérő gabona hiányzik a gyengébb termőképességű megyékből, vagyis ezt a hiányt a felesleget termelő helyekről kellett odaszállítani. Megoldást jelenthetett még, hogy más terményekkel, például burgonyával pótolták a szükséges kalóriát. A szerző ennek is utánajár – legalábbis a felvidéki megyék kapcsán, ahol valóban volt realitása, hogy a gabonát burgonyával helyettesítették –, és bizonyítja, hogy a fogyasztás nem korlátozódott mindenütt csak és kizárólag a gabonára.⁴

A rendelkezésre álló kiegészítő élelemforrás ellenére Glósz a termőképességek tájankénti eltérése miatt biztosra veszi, hogy a megyék, pontosabban a különböző tájegységek között folyamatos volt a gabonakereskedelem. A hivatalos források legtöbbször a megyei közigazgatás keretei között készült, ám az intézményi határoknál sokkal életszerűbb, ha a termelést jobban megjelenítő tájegységeket alapul véve próbál a kutató tájékozódni, így a megyehatárokon belüli transzferek is megmutathatóvá válnak. Glósz József is ezt teszi egy-egy várost választva ehhez kiindulópontul, és a 18. század végének, illetve a 19. század első felének adataival a korábban

⁴ Még akkor is igaz ez a megállapítás, ha a gabonát és a burgonyát nem lehet egy az egyben elszámolni, ahogyan Glósz József teszi (lásd például a 60. oldal táblázatát), hiszen akár a kalória-, akár a zsír-, akár a fehérje-, akár a szénhidrát tartalmakat nézzük, a két terményből különböző mennyiségeket kell fogyasztani ugyanakkora tápanyagbevitelhez.

kimutatott hiányt, vagyis azt a mennyiséget, amelyet a belső kereskedelemnek kellett közvetítenie, tovább növeli, összesen 17,6 millió pozsonyi mérőre.

A következő kérdésként a kötetben a birtokviszonyok kerülnek sorra, hiszen az egész folyamatban a fogyasztók és a háztartások számítanak igazán. A telki állomány alapján a szerző a paraszti rétegeket aszerint csoportosítja, hogy kik voltak képesek önellátásra, illetve piacra termelésre. Az úrbéres népelességen belül a gazdasági választóvonal nem kvadrált a jogi kategorizálással: a nyolcad-, sőt még a negyedtelkes jobbágyság is valójában a zsellérekkel élt egy szinten, és csak a féltelkeseknél látszik először számottevő különbség, legalábbis a Glósz József által feldolgozott források és a szakirodalom eddigi számainak átlagában. Vagyis a féltelkes gazdaságoknál kisebb birtokok önmagukban életképtelenek voltak, megkövetelték, hogy a parasztságot munkaejüket máshol bocsássák áruba. A fél teleknél nagyobb birtokok munkaerőigénye pedig már meghaladhatta azt, amit egy család biztosíthatott. Ahogyan Glósz József összegzi a megállapítást: „Végző soron tehát – bármilyen súlyos egzisztenciális problémákat vetett is fel – a földbirtoklás erős differenciálódása, az állam és az uralkodó elit követeléseinek serkentették, sőt kikényszerítették a paraszti termelők jelenlétét az áruk és a munkaerő piacán, anélkül azonban, hogy vevőként komoly lendületet adhattak volna az ipar és a szolgáltatások fejlődésének” (100). A megelőző területi számolások után a földméret alapján differenciált parasztság vizsgálata újra csak tovább növeli a már eddig is tetemes, a belső gabonakereskedelem alapját jelentő, felesleget termelő, illetve a fogyasztás révén hiányt produkáló egységek közti deficitet. Hiába nagy a jobbágyföldek gabonakibocsátása, a zsellérek és a féltelkeseknél kisebb termelők miatt a parasztság összesített gabonamérlege negatívba fordul.

A termelői lánc végén jutunk el a nemesi uradalmakhoz. Itt sikerül végre megtalálni azt a többletgabonát, aminek a révén egyensúlyba kerül a termelés, fogyasztás és export: az allódiomok a sokszorosát termelték az önellátásukhoz szükséges gabonának (103). Az eddigieket egy apró táblázatba (105) sűrítve jutunk el a könyvben a gabonatermelés tárgyalásának végére: tulajdonképpen egészen idáig ennek a táblázatnak a rovatait értelmelte a szöveg, az összes vizsgálat, számolás és elemzés itt összegződik. Ebből végre kiderül, hogy egyrészt Magyarország gabonatermelése többnyire mégiscsak képes volt fedezni az exporttal megnövelt igényeket, másrészt a zsellérek jelentették az országban termesztett gabona legfontosabb piacát, s csak utánuk következtek a városok, illetve az országban elszállásolt katonaság. A szűkebb Magyarországon a 19. század közepén 85,2 millió pozsonyi mérő gabonát termesztettek évente, aminek nagyjából a 38%-át nem a termelők fogyasztották el, ennyit lehetett belőle eladni. A szerző ebből számolja ki, hogy a belső gabonaszükséglet körülbelül tízszerese lehetett az exportnak (10:1), miközben ez az aránypár Franciaországban 8:1, Angliában pedig 4,5:1, ami még akkor is jelentős különbségnek bizonyul, ha figyelembe vesszük a három ország igen eltérő mezőgazdasági helyzetét.

Miután a gabona kérdését minden irányból körbejárta a kötet, következhet a szerző másik vállalása, a kereskedelem feltérképezése. Az állami árszabályozás

nem vonatkozott a nyersteményekre, csak a késztermékekre,⁵ a gazdaságok azonban így sem viselkedhettek a szabadpiac törvényei szerint: a gabona kereslete rugalmatlan volt, „termelését mindaddig nem lehetett beszüntetni, míg pótlása más forrásból kedvezőbb áron nem volt biztosított” (147). Ilyen körülmények között „a merev, közgazdasági impulzusokra csak lassan, nehezen reagáló rendszerben a folyamatosan változó helyzetekre az árak révén reagált a piac” (147).

A szerző alaptézise szerint a belső kereskedelem kiegyenlített volt, vagyis nem ért egyet azzal a nézettel, hogy az egyik régióban bőség, míg a másikban ínség léphetett fel akár egy időben is. Szerinte a gabonatranszferek túlnyomórészt egy-két megye határát lépték csak át, a megyék sok esetben a saját gabonájukat szállították tovább, és azt fogyasztották el, amit hozzájuk hoztak. Tovább erősíti a hipotézist, hogy nem találni nyomát zárt piachatároknak, és a gabonaárak közlése az országos sajtóban szintén ennek a belső kereskedelemnek a kiszolgálására szolgálhatott (118). Akad arra is példa, hogy egyes megyék rosszabb eredményei kihatottak a távolabbi megyék helyzetére, ami arra utal, hogy sokréttű kapcsolat húzódott a vármegyék között, és semmiképpen nem lehet őket egymástól elzárt entitásoknak tekinteni. Ide kapcsolódik az éhínségek kérdése is, amit nem lehet megkerülni, ha gabonáról van szó. Az éhínségek előfordulásai azt mutatják, hogy a gabonatranszfer nem mindig működött tökéletesen, a szerző vizsgálata alapján ugyanakkor ezek leginkább szociális okokra voltak visszavezethetőek, mivel főként azokat sújtották, akik nem voltak képesek tartalékokat felhalmozni. Az éhínségeket lehetne még boncolgatni, például további bizonyítékként megmutatni külföldi példákat, azonban a mű ebbe az irányba nem mozdul el.

Glósz József eredményei alapján ellentmond az eddigi elképzelésnek, és nem a Bánságot, hanem Bács-Bodrog megyét tartja a vízi úton exportált gabona legfontosabb szállítójának. Az állítást ugyanakkor árnyalja annyiban, hogy kimutatja, az exportált gabona nem feltétlenül származott egyetlen régióból, hanem a Duna menti vármegyék mind hozzájárulhattak a mennyiség növekedéséhez azáltal, hogy a hajón szállított gabonához minden kikötőben újabb tételeket rakodtak be. Az persze ma már nehezen megválaszolható kérdés, hogy a minőséget mennyire befolyásolhatták ezek a hozzájárulások. Az export legnagyobb részét vízi úton szállították a korszakban: például 1840-ben a nagyjából évi 10 millió mérőnyi behajózott gabonából mindössze 5 millió ment külföldre, a többi a belső szükségletet elégítette ki. A belső hiányt figyelembe véve a szárazföldi szállítás sokkal nagyobb mennyiséget mozgathatott meg, ezért a szerző körbejárja a szárazföldi kereskedelem infrastrukturális adottságait, az úthálózat és a fuvarozás feltételeit is. A vízi és a szárazföldi fuvarozás, a hajók és a szekerek kiegészítették, sőt erősítették egymást. Az a hagyományos elképzelés, hogy a nagytájak között nem működött a kereskedelem, s emiatt állandóan szélsőséges különbségek voltak a megyék gabonaellátottságában, azon alapult, hogy

⁵ Dányi Dezső 2007: *Az élet ára. Gabona- és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850.* (Történeti Statisztikai Tanulmányok 10.) Budapest.

a magas szállítási költségek és a piacközpontok közötti nagymértékű árkülönbségek miatt nem érte meg a gabonát fuvarozni. Glósz ezzel szemben azt mondja, hogy a szállítási költségek és az árkülönbözöttek kioltották egymást: vagyis pont a nagy árkülönbség tette kifizetődővé a szállítást. A lokális árak közti különbségek a 19. század első felére csökkentek, amit a szerző szintén a megélnéknél bel-földi gabonakereskedelem jeleként értelmez.

Nincs terménykereskedelem raktározás nélkül, Glósz József tehát ezt is körbejárja könyvében, a tárolótípusoktól kezdve azok áráig minden részletet megismerünk a kérdéssel kapcsolatban. Kiemeli a tárolás jelentőségét, hogy érdemben befolyásolhatja a kereskedelem jövedelmezőségét, hiszen bár a gabonaárak ingadozása nem volt kiszámítható, az éven belül mégis érvényesültek bizonyos tendenciák (aratás előtt és aratás után), és a tárolás segítségével ki lehet várni az értékesítés legmegfelelőbb időpontját. Az igazán nagy bevételeket tehát azok tudták elérni, akiknek megfelelő mértékben állt rendelkezésére tárolókapacitás, és nem voltak rászorulva az azonnali értékesítésre. Más kérdés, hogy Glósz számításai szerint a közvetítő kereskedelem jó esetben akár 10-20%-os hasznot is hajthattott, ami a korabeli 5-6%-os kamatok mellett már önmagában igen szép eredmény, de raktározással és a konjunkturális ciklusok kihasználásával ezt a haszonrátát még tovább lehetett növelni (156). Látva az eredményeket csak sajnálni tudjuk, hogy a szerző nem veti fel annak kérdését, hogy ha ilyen szép haszonnal járt a jobbágyfuvarosok számára is a szállítás, vajon megjelentek-e a jobbágyok között is a kölcsönből vállalkozók.

A gabonakereskedelem történetével a mezei munkák is összekapcsolódnak, már csak azért is, mert az aratók leginkább gabonában kapták fizetségüket, így ezek a tételek is hozzájárultak a hiány és felesleg kiegyenlítődéhez. A szerző kiszámítja, hogy mennyi ideig tarthatott a betakarítás, mennyi embert foglalkoztathattak, mennyi lehetett az idénymunkások bére. A legérdekesebb témát ennek kapcsán azok a többé-kevésbé egyenrangú szerződéses kapcsolatok jelentik, amelyek lehetőséget teremtettek arra, hogy a zsellérek is tágíthassák bizonyos mértékig a rendi viszonyok merevnek tűnő kereteit. A birtokosok számára létkérdés volt, hogy az aratás időben megtörténjen, ezért törekedtek rá, hogy minél korábban megegyezzenek az aratókkal. Mivel azonban a munkaerő-kínálat soha nem volt elegendő az aratási időszakban, ezért a munkaerőhiányt kihasználva a munkavállalók sokszor felmondták a korábban megkötött szerződést, és oda mentek dolgozni, ahol többet kínáltak nekik. Ez a jelenség is megerősíti Glósz azon feltevését, hogy a 19. század első felének átmeneti időszakát is lehet piaci szempontból vizsgálni, hiszen a rendi keretek között is lehet példát találni egyenrangú kapcsolatokra két különböző jogállású réteg között.

Az árucserre, illetve a kereskedők kapcsán többször is olvashatunk a kötetben jelentős eladósodottságról, ami a nemeseket és jobbágyokat egyaránt sújtotta az 1840-es években (182, 226). Glósz József azonban ezt a problémát, ellentétben a kötetben felmerülő legtöbb kérdéssel, nem vizsgálja meg, hanem axiómaként

kezeli, forrásként saját húsz évvel korábbi kutatására hivatkozva.⁶ Pedig a kérdés korántsem annyira problémamentes. A korabeli hitelezés alapvető forrását jelentő be- és kitáblázási jegyzőkönyvek, amikkel Glósz is dolgozott régebbi kutatásában, valóban értelmezhetők úgy, mint a növekvő eladósodás bizonyítékai. A jegyzőkönyvek alapján azonban nem feltétlen látni, hogy mit rejtjenek a számok. Nem tudjuk például, hogy az adósok mennyire voltak képesek fizetni a kamatokat, vagy hogy egy-egy adósság mekkora terhet jelentett, sikerült-e az összeget maradéktalanul törleszteni, netán prolongálni, vagy valóban csapdahelyzetbe került általa az adós. Vannak példák az utóbbira, ahogyan akadnak ennek ellentmondó források is.⁷ Az a megélénkülő személyes hitelezés, ami a 19. század első felét jellemzi, egy gazdasági szerkezetváltás⁸ kísérőjelensége. Önmagában az adósságok számának és azok összegének megszorodása nem jelenti feltétlen azt, hogy valóban krízissel van dolgunk, ahogyan a könyv két utalása sugallja (182, 226). Természetesen így is előfordulhatott, hogy az adósság sokaknak drasztikus életmódváltást, akár súlyos problémát jelentett.

Végezetül néhány megjegyzés, amelyek semmiképpen nem csorbítják a könyv elősorolt érdemeit, de szükséges megemlíteni őket. Jobban követhetővé tette volna a szöveget és az okfejtéseket, ha a könyvben szereplő táblázatok és ábrák minden esetben sorszámot és címet kaptak volna. Dicsérendő megoldás volt ugyanakkor a folyó szövegben hagyni a táblázatokot, és nem száműzni őket a kötet végére, mert így valóban hatékonyan segítik a megállapítások és következtetések megértését. Csupán egyetlen ábra értelmezése kapcsán merült fel bennem bizonytalanság, ez pedig a 79. oldalon látható. Az ábra három (fiktív) megye gabonaforgalmának alakulását ábrázolja, de nem biztos, hogy a megfelelő relációs jeleket mutatja: az A-val jelölt megyének kéne gabonatóbblettel (+) indítania és a B-vel jelöltnek gabonahiánnyal (-). Értelmezhető ugyan a folyamat úgy is, ahogyan a kép mutatja, de ha a szerző álláspontját szeretné alátámasztani az ábra, akkor a relációs jelek felcserélésével – véleményem szerint – ez pontosabban sikerülne.

Akadnak a könyvben elgépelések (a 270 oldalnyi főszövegben nagyjából húsz darab), elírások, például az ismert nagykereskedő hol Wodianer, hol Vodianer alakban szerepel (223–224), illetve találtam példát felcserélt nevekre (a Dobszay–Fónagy-szerzőpáros művéről van szó, bár azt, aki ismeri a munkát, ez úgysem tévesztheti meg, 304). Ezek a hibák azonban bőven az elviselhetőség határán belül mozognak.

⁶ Glósz József 1994: A megyei betáblázások és a középbirtokos nemesség, *Actas* (7.) 4. 44–47.

⁷ Például: Hofer Tamás 1957: Jobbágy hagyatéki leltárak és becslük a keszthelyi Festetics uradalomból 1785–1847. *Agrártörténeti Szemle* (1.) 3–4. 285–327; Tóth Tibor 1979: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban 1756–1812. *Történeti Statisztikai Füzetek* 2. Budapest.

⁸ Benda Gyula 2006: Mezőgazdasági fejlődés egy 19. századi tőkés uradalomban. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 239–246 (eredeti megjelenés: Benda, Gyula – Komlos, John 1990: Agricultural Development on a Hungarian Estate. In: Komlos, John [ed.]: *Economic Development in the Habsburg Monarchy and in the Successor States. Essays*. Vol. II. [East European Monographs.] Boulder, 241–250); Orosz István 1988: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. (Előadások a Történettudományi Intézetben 10.) Budapest.

A 148. oldalon a szerző hivatkozik az *Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a 19. században* című munkára,⁹ mint amiből a Pest megyei adatsorok kiolvashatók, de a tényleg alapvető kötet valójában csak Pest városának piaci áraitól tudósít. Szerencsére mivel a szerző egy viszonyszámot képez az adatsorból, a vonatkozási keret lényegében nem torzítja a képletet.

Egy ilyen, témájában és kidolgozottságában is ennyire bonyolult és összetett munka megkívánná, hogy összegzés zárja le, mankót adva az olvasónak, hogy a feltárt eredményeket egyben, egymáshoz viszonyítva láthassa. Kár, hogy ez kimaradt a kötetből, mert még egy rövid összefoglalás is sokat tudott volna lendíteni a számtalan szerteágazó eredmény könnyebb befogadásán.

Noha statisztikák, átlagok és számítások alkotják a mű fundamentumát és felépítményét, összességében mégis sikerült Glósz Józsefnek egy élő világot megjelenítenie. Ebben a világban nem merev, évszázados mozdulatlanságba dermedt struktúrák működnek, hanem egy olyan élő és cselekvő rendszer, amelyik reflektál és reagál a külső és belső hatásokra. Kifejezetten izgalmas olvasni a könyvet, mert bár a stílusa a témájához hasonlóan nem igazán könnyed, sőt sokszor kell újra és újra nekigyürkőzni egy-egy mondatnak, Glósz József munkája tele van gondolatébresztő kérdésekkel, logikus következtetésekkel, és az aprólékos alapossága miatt valódi szellemi kalandot jelent. Ráadásul mivel nemcsak számtalan új információt nyújt a kötet, de feltárja az alapvető működési struktúrákat is, így képes valóban közelebb hozni az olvasóhoz a 19. század első felét, és mélyrehatóan bemutatni a korabeli gazdaság egyik alapvető szegmensén keresztül a korabeli viszonyokat. Ennél többet pedig talán egyetlen történeti munka sem kívánhat.

Somorjai Szabolcs

⁹ *Adalékok Magyarország nyersterméneinek ártörténetéhez a 19. században*. Budapest, 1873.